

ЕТНОПОЛІТИКА СТАЛІНІЗМУ: ВИТОКИ І ПРАКТИКА

Зі сталінізмом, як різновидом тоталітарного режиму, його практикою у розв'язанні національних проблем СРСР, нерозривно пов'язані трагічні події в Україні кінця 20-их – 30-их років.

В науці та масовій свідомості нерідко панує уява про те, що сталінський терор проти національно-патріотичних сил неросійських республік, зокрема України, був побічним наслідком становлення тоталітарної системи. Виходячи з суто логічного підходу, з цим можна погодитись: в умовах демократії терор неможливий. Але поза увагою залишається історичний процес, що призвів до тоталітаризму. На думку відомого радянського дослідника історії радянського тоталітаризму А. Авторханова, органічною частиною цього процесу був національно-імперський чинник [1], закладений у програму більшовицької партії щодо національного питання в майбутній соціалістичній Росії. Теоретично це було викладено в роботі Сталіна “Марксизм і національне питання”, написаній в кінці 1912 р. у Відні за дорученням Леніна [2]. У цій роботі Сталін, полемізуючи із “сепаратистами з Бунду”, доходить висновку, що єдино вірне розв'язання національного питання у майбутній соціалістичній Росії – це “обласна автономія, автономія таких визначних одиниць, як Польща, Литва, Україна, Кавказ. Обласна автономія, як необхідний пункт у розв'язанні національного питання”. “Стаття дуже хороша” [4], – писав у листі до Каменєва Ленін, тим самим високо оцінивши її. Отже, соціалістична Росія буде “єдиною і неподільною” державою, а неросійські частини імперії, такі як Польща, Фінляндія, Україна, отримають статус “обласних автономій”, що виключало перетворення Росії у федерацію суверенних і рівноправних націй. Після написання цієї програмної для більшовицької партії роботи з національних проблем Сталін став визнаним теоретиком і практиком партії з національного питання, про що свідчить його призначення народним комісаром з прав національностей після приходу більшовиків до влади. Наведене вище дає змогу вважати, що імперський чинник був постійним супутником радянського соціалізму, з самого початку більшовицького руху в Росії, чинив потужний тиск на його прихильників, спрямовуючи їх на шлях централізму, що і виявилось у подальшій практиці державно-національного будівництва в СРСР. Цікавим є і те, що сам Сталін ніколи публічно не визнавав себе грузином, а вважав себе росіянином [5].

Події Першої світової війни, революція у Росії були каталізаторами піднесення національно-визвольних рухів у Росії, що змусило Леніна і партію теоретично змінити своє ставлення до національних проблем, визнавши право народів на самовизначення. Це стало одним з головних гасел у боротьбі більшовиків проти Тимчасового уряду, котрий негативно реагував на зростання дезинтеграційних процесів у Росії, що яскраво видно, наприклад, у його політиці конфронтації щодо діяльності Центральної Ради в Україні.

Прийшовши до влади в результаті жовтневого перевороту, більшовицький уряд на II з'їзді Рад проголосив “Декларацію прав народів Росії”, де закріплювалось “...право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави” [6]. Ця “Декларація” могла бути вирішальною для політики Тимчасового уряду, але для більшовиків вона була продиктована наслідками національно-визвольного руху, що втілились у цілому ряді конституційно-державних актів, котрі проголошували незалежність таких частин Російської імперії, як Польщі, Фінляндії, балтійських країн [7]. Проголошена “Декларація” стала законодавчо-правовим документом, що надавав можливість державотворення неросійськими народами, але вдалося це зробити лише Фінляндії, Польщі, прибалтійським країнам, за якими стояла Антанта і Німеччина. Щодо інших народів, зокрема України, в більшовицького уряду були інші плани, а саме шляхом встановлення у них радянської влади залишити їх у складі єдиної держави, що засвідчило про нову

стратегію і тактику більшовиків у вирішенні національного питання. Поряд з “Декларацією...”, радянський уряд неофіційно, але інтенсивно і планомірно почав готувати збройну боротьбу проти фактичної незалежності, проголошеної народами Росії. Це можна побачити на прикладі України, Закавказзя, Туркестану [8]. Першою жертвою цієї нової національної політики стала Україна. “Україна стала першим великим прикладом примусового встановлення радянської влади в східноєвропейській країні, незалежність якої була визнана Леніним 1918 р. Події, пов’язані з її завоюванням і запровадженням у ній маріонеткових режимів, знаходять чіткі аналогії з тим, що 20 років пізніше сталося з прибалтійськими державами, а через п’ять років з Польщею та Угорщиною”, – зазначає відомий на Заході дослідник радянського тоталітаризму Р. Конквест [9]. Результатом реалізації більшовицької національної політики була майже чотирьохрічна боротьба УНР проти радянської Росії, яка завершилась, через силу внутрішніх і зовнішніх чинників, поразкою УНР і виникненням псевдодержавного утворення – Української Соціалістичної Радянської Республіки – УСРР. Але без цієї боротьби, як зазначає український історик С. Кульчицький, виникав інший варіант – “механічне злиття з радянською Росією” [10]. УСРР виникла як формально незалежна держава, але на основі воєнно-політичного союзу в федеративному зв’язку з радянською Росією. Нечітка фіксація прав і обов’язків державних органів, невизначеність меж компетенції загальнодержавних і республіканських органів, відсутність їх юридичного оформлення робили українську державність лише проголошеною, про що красномовно свідчить конфлікт наркома у справах національностей Й. Сталіна й уряду т. зв. радянської України, в якому Сталін прямо заявив: “Досить грати в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру” [11]. Це свідчить про те, що реальне становище характеризувалось управлінням з єдиного центру – Москви, головним інструментом якого була РКП(б) і її відділ в Україні – КП(б)У, як складова частина російської партії, і головним завданням якої було об’єднання України з Росією.

Завершення війни і встановлення радянського режиму в Україні дало привід Сталіну, як наркому національностей, поставити питання про ліквідацію декларативної самостійної УСРР та інших радянських республік, в чому його підтримувало керівне ядро РКП(б). Вони вважали за необхідне “автономізувати” їх, зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували в РСФРР, свідченням чого є запропоновані Сталіним й ухвалені ЦК РКП(б) тези “Проект резолюції про відносини РСФРР з незалежними республіками” [12].

22 вересня 1922 р., в період підготовки до проголошення СРСР, Сталін писав Ленінові: “За 4 роки громадянської війни, коли ми з огляду на інтервенцію мусили демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, мимо своєї волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, що вимагають справжньої незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви... Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форму, закон, конституцію не можна ігнорувати, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проводити в життя букву конституцій незалежних республік” [13].

Тези викликали негативну реакцію керівництва як національних республік [14], так і самого Леніна [15], який висунув ідею створення федерації рівноправних республік, тобто ідею створення СРСР як федеративної держави. Але в країні існувала диктатура, що не сумісно з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб’єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудовану систему влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає унітарна держава. Таким чином, Росія залишилась як і до революції унітарною державою, що послужило причиною подальших конфліктів між центром і союзними республіками, зокрема з Україною. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький “розвиток радянської України неминуче мусів зіткнутись з московським централізмом” [16]. Зіткнення ці розпочались вже в середині 20-их років, в період політики “коренізації” (в українському варіанті – “українізації”), що була спрямована насамперед на зміцнення владних структур у національних республіках. Політика “українізації” сприяла відродженню державного політичного, культурного життя України і пов’язана з іменами М. Скрипника, О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва.

Діяльність Олександра Шумського, наркома освіти УСРР у другій половині 20-их років була спрямована на послідовне втілення федералізму, українізації культурного, партійного, адміністративного життя України. Його позиція була негативно сприйнята ЦК ВКП(б), оцінена як націоналістична, а його самого усунено з посади і вислано за межі України, згодом ув'язнено [17]. Вимогу економічної самостійності та рівноправності з Росією теоретично обґрунтував у своїй праці "До проблем української економіки" М. Волобуєв [18]. Письменник М. Хвильовий був ініціатором літературних дискусій про шляхи і напрямки розвитку української літератури, висунув ідею її власного розвитку у своєму знаменитому гаслі "Тетя від Москви". Такий розвиток процесу абсолютно не влаштовував Сталіна. Якби процеси в Україні пішли в такому напрямку, це значною мірою вплинуло б на всі економічні, політичні, культурні аспекти життя всього СРСР, в той час Україна була єдиною національно-державною одиницею, яка могла протистояти натиску центру. Знищивши опозицію, змінивши режим особистої диктатури, Сталін розпочав наступ на Україну як на єдиний державний організм, адже стратегічною метою соціалізму було "не тільки знищення роздрібненості на дрібні держави, не тільки зближення націй, а й їх злиття" [19], яке згодом назвали "новою історичною спільністю – радянським народом". Звинувачення у 1929 р. книги радянського історика Матвія Яворського "Історія України в стислому вигляді" в тому, що в ній подається українська історія як окремий історичний процес [20] було початком наступу проти українізації та її втілювача М. Скрипника. Це свідчить про те, що сталінський режим не збирався розглядати Україну як окрему державу у складі СРСР, а українців – як повноцінну націю. Характерно, що в цьому ж 1929 р. органами ДПУ розпочато фабрикацію т. зв. "Справи спілки визволення України" (СВУ), яку було завершено відкритим судовим процесом проти 45 осіб української інтелігенції на чолі з академіком С. Єфремовим та іншими діячами УНР – В. Чеховським, А. Ніковським.

Паралельно з початком репресій проти некомуністичної інтелігенції в Україні розпочався наступ на українське селянство, яке не бажало вступати в колгоспи. Сталін добре розумів, що рушієм національного відродження є інтелігенція, як втілення самосвідомості українського народу, селянство, як носій української мови, культури, традицій. "Національна проблема, в своїй суті, це селянська проблема" [21], – наголошував Сталін ще в 1925 р. Результатом наступу на українське селянство була організація штучного голодомору 1932 – 1933 рр. Роберт Конквест, автор відомого дослідження "Жнива скорботи" про це заявляє: " ... голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями" [22].

Логічним завершенням розправи над провідною українською інтелігенцією, селянством стала кампанія проти діячів українського комунізму та української радянської державності, що розпочалась 28 лютого 1933 р. з усунення Скрипника з посади наркома освіти. Червневий виступ Д. Мануїльського (охарактеризованого Л. Троцьким як "...найогиднішого ренегата українського комунізму" [23] перед Київською парторганізацією ідеологічно обґрунтував початок кампанії проти культурно-освітніх закладів України: "... Тут, в Україні, існує ряд інститутів, наукових товариств, що слугують класово-ворожій ідеології. Ряд теоретиків національне питання висуває на перше місце всупереч цілісному лєнінському вченню" [24]. Це означало, що багаторічна праця М. Скрипника та його помічників у галузі національного питання (науково-дослідні кафедри з національного питання при Інституті марксизму і ВУАН) оголошувались ворожими, націоналістичними, а вказівки на "теоретиків національного питання" були спрямовані проти Скрипника і його соратників. Усі члени партії, які працювали в галузі культури, науки, мистецтва, освіти потрапляли під підозру, сувору перевірку. З партії повинні були бути виключені всі вихідці з інших політичних партій у рамках чергової "чистки партії", прийнятої постановою ЦК ВКП(б) від 10. 12. 1932 р. [25]. Отже, КП(б)У мала перетворитись у слухняну національно індиферентну обласну організацію, котра беззаперечно мала виконувати вказівки Москви. Самого Скрипника було звинувачено в приховуванні в Наркоматі освіти ухильників, шкідників, контрреволюціонерів, що і послужило початком відкритої кампанії обвинувачень і неприхованих образ проти нього особисто, і призвело до його самогубства в липні 1933 р. Смерть М. Скрипника символізувала закінчення цілої епохи в політичній історії України ХХ ст., епохи існування розвиненої державної організації і національно-державних інститутів, хоч і

обмежених рамками єдиної союзної держави. Вона водночас і означала перехід до нових принципів національної політики в СРСР, про що засвідчила робота об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, який відбувся 18 – 22 листопада 1933 р. [26]. Цей пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії, а й спробою довести, “що в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”. Сталін підтримав резолюцію пленуму про небезпеку українського націоналізму в своїй звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б), згадуючи національне питання і “гріхопадіння” Скрипника. За словами Сталіна, “...Ухил до націоналізму є пристосування інтернаціоналістської політики робітничого класу до національної політики буржуазії... Сперечаються про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму? ... Головна небезпека становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки. На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростатися до того, що він зіткнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою” [27].

До цього часу панівним і спрямовуючим політику партії в національному питанні був лозунг боротьби з великодержавним російським націоналізмом, висунутий ще Ленінін і прийнятий на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. [28]. Рішення пленуму ЦК КП(б)У, санкціоноване XVII з'їздом ВКП(б) стало поворотним у національній політиці партії, означало закінчення епохи українізації, повернення до політики централізму, поступової русифікації. Як зазначає американський історик і політолог Д. Мейс, Сталін взяв на озброєння російську ідею як політичний клей для склеювання автомарного тоталітарного суспільства. Саме російська ідея була ферментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль у процесі суворої регламентації суспільства, підпорядкуванні всіх сфер життя держави [29]. Рішення листопадового пленуму ЦК КП(б)У і XVII з'їзду ВКП(б) з національної політики стали ідеологічним підґрунтям, формальною основою для виправдання масового терору і репресій в Україні 30-их років. Як зазначав російський письменник Лев Копелев, “...на Україні тридцять сьомий рік розпочався у тридцять третьому” [30].

Хронологія розгортання і спрямованість механізму терору і репресій дає змогу виокремити ряд етапів цього процесу. Перший етап розпочався з моменту реалізації сталінських централістських, диктаторських планів – 1929 – 1930 рр. У цей період були проведені масові арешти під маркою “справи СВУ”, спрямовані проти представників дореволюційної української інтелігенції.

Другий етап – 1931 по 1933 рр. Арешти, пов'язані з діяльністю т. з. “Українського національного центру”, головою якого нібито був М. Грушевський, спрямовані в основному проти ВУАН, вчених, які повернулись з еміграції у 1924 – 25 рр., вихідців з Галичини.

Третій етап – 1933 – 1934 рр., репресії спрямовані проти представників молодшої української радянської інтелігенції, членів партії яких звинувачували у т. зв. “націонал-ухильництві”, в результаті чого КП(б)У в період між січнем 1933 р. по січень 1934 р. втратила близько 100 тис. членів [31].

Четвертий етап – грудень 1934 р. (вбивство Кірова) – початок 1937 р. Початок масових репресій, пов'язаних з приналежністю до т. зв. “троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного центру” [32].

П'ятий етап – 1937 – 1939 рр., в ході якого фізично було знищено практично весь керівний склад КП(б)У, Раднаркому, Президії Верховної Ради УРСР, репресії набули масового характеру і спрямовані проти всіх верств населення України [33].

Окремо можна виділити організацію голодомору 1932 – 1933 рр. як прихований геноцид проти українського народу [34].

Вникаючи в усі трагічні факти і події терору, постає запитання, в чому все ж таки причини цих незвичайних за розмахом і жорстокістю засобів реалізації сталінської політики стосовно України? Підсумовуючи вищесказане, пояснити це можна рядом причин.

– У вирішенні національного питання Сталін залишився вірним ідеї “автономізації” і уніфікації національних одиниць СРСР.

– В країні існувала диктатура єдиної партії – ВКП(б), котра була задумана Ленінін як надзвичайно централізована організація, що виключала будь-яку форму федералізму для будь-якої складової частини [35].

– Формування тоталітарного режиму і суспільства в СРСР відбувалось на основі реформованої ідеї російського месіанства і централізму.

Зрозуміло, що існування в Україні до 1933 р. розвинутих елементів державної організації, прояви національно-державного і культурного відродження суперечили змісту і суті більшовицької національної політики. Це і спричинило розгул масових репресій і відвертий геноцид, з допомогою яких тоталітарна машина намагалась остаточно – раз і назавжди – вирішити національне питання.

Література

1. Авторханов А. Империя Кремля. – М., 1991. – С. 8.
2. Карр Едвард. История Советской России. – М., 1990. – С. 334.
3. Сталін Й. Твори. – К., 1974, т. 2. – С. 353.
4. Ленін В. Твори. – М., 1970, т. 48. – С. 169.
5. Авторханов А. Зазначена праця. – С. 10.
6. Декларація право народів России. Декреты Советской власти. – М., 1957. – т. 1. – С. 39 – 41.
7. Костюк Г. Сталінізм в Україні. – К., 1995. – С. 60.
8. Енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.
9. Конвест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – С. 40.
10. Там само. – С. 291.
11. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1994. – С. 230.
12. Ленін В. Твори. – М., 1970, т. 45. – С. 557 – 558.
13. Кулик В. Повторення пройденого. Українська революція: 1917 – 1991 рр. // "Сучасність". – 1992. – № 2. – С. 76.
14. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 209.
15. Ленін В. Твори. – 1970, т. 45. – С. 559.
16. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – С. 75.
17. Енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 904.
18. Енциклопедія українознавства. – Л., 1991, т. 1. – С. 310.
19. Ленин В. О национальном и национально-колониальном вопросе. – М., 1956. – С. 261.
20. Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. – С. 39.
21. Сталін В. Твори. – К., 1952, т. 7. – С. 72.
22. Мусієнко О. Український етноцид. – К., 1994. – С. 92.
23. Конвест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – С. 301.
24. Там само. – С. 301.
25. Шатовал Ю. Україна 1920 – 50-их років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 118.
26. Там само. – С. 118.
27. Сталін Й. Твори. – К., 1952, т. 13. – С. 357.
28. Авторханов А. Империя Кремля. М., 1991. – С. 24.
29. Джеймс Мейс. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 45.
30. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 363.
31. Субтельний О. Названа праця. – С. 363.
32. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – С. 313.
33. Там само. – С. 319.
34. Кульчицький С. Геноцид? Геноцид // Демократична Україна. – 1993. – 10 червня.
35. Себайн Д., Торсон Т. Історія політичної думки. – К., – 1997. – С. 704.